

INHOUD

Adieu Madame X <i>Leo Spaepen</i>	p. 3
Antwerpse vondelingen uitbesteed te Wijnegem <i>Hugo Driesen</i>	p. 18
Architect Michel De Braey <i>Leo Spaepen</i>	p. 23
Het beeld van Sint-Sebastiaan <i>Carlo Evers</i>	p. 38
Van 't Schijn tot 't Scheld <i>Wilfried Patroons</i>	p. 44
Mededelingen	p. 49

Niets uit deze brochure mag overgenomen of gekopieerd worden zonder schriftelijke toestemming van de auteur(s). Iedere auteur blijft verantwoordelijk voor de inhoud van zijn of haar artikel(s).

ADIEU MADAME X

Leo Spaepen

Niets aan te doen. Naast haar is de kaalslag al begonnen, en lang kan het niet meer duren vooraleer Madame X zelf onherroepelijk tegen de vlakke gaat. De opvallende gele bar aan de ingang van het dorp moet immers plaats ruimen voor een nieuw keerpunt van de verlengde tramlijnen 10 en 5.

Velen zullen het ongetwijfeld betreuren dat daarmee een stukje hedendaagse folklore verdwijnt. Zo hoorden we al iemand zich afvragen of onze heemkring de roze neonlampen, waarmee het etablissement de reiziger van ver wenkte, niet als een kostbaar erfstuk dient te bewaren. Maar laten we eerlijk zijn: het geval - het huis wel te verstaan - was tot op de draad versleten. Alleen zou het jammer zijn indien we, samen met het bouwsel zelf, ook de

geschiedenis zouden vergeten die het al meer dan honderd jaar met zich meedraagt.

De ontstaansgeschiedenis van het houten huis hangt nauw samen met de vroegste geschiedenis van het Wijnegemse fort en van de Antwerpse fortengordel in het algemeen. Daarvoor moeten we even anderhalve eeuw teruggaan in de tijd.

De nationale vesting Antwerpen

België had sinds 1830 een neutraal statuut, dat door de grote mogendheden was gegarandeerd. Deze neutraliteit werd in die dagen niet zozeer vanuit Duitsland, maar wel vanuit Frankrijk bedreigd. Het was immers voor niemand een geheim dat Parijs, dat ons in 1830 had helpen 'bevrijden' van de Hollanders, de stille hoop bleef koesteren het kleine België vroeg of laat opnieuw te kunnen inlijven. Een ongeregeld legertje van zowat tweeduizend revolutionairen ondernam in 1848 al een poging om België binnen te vallen, maar werd aan de grens teruggedreven. Toen echter de fantast Napoleon III door een staatsgreep aan de macht kwam en zich in 1852 tot keizer liet kronen, werd de dreiging van annexatie door de machtige zuiderbuur wel erg reëel.

België beschikte niet over voldoende middelen en manschappen om de grenzen over heel de lengte te versterken en te verdedigen. Daarom opteerde de liberale regering voor de politiek van het zogenaamde *Nationaal Reduit*. Dat concept kwam erop neer dat men de landsverdediging zou concentreren op één grote stad. In die 'nationale verschansing' zouden de regering en het leger zich bij een aanval kunnen terugtrekken en kunnen standhouden tot de grote mogendheden zouden tussenbeide komen.

De keuze voor zulk reduit viel op Antwerpen, niet alleen omwille van het economische belang van de stad, maar ook omdat haar ligging aan het water de organisatie van een verdediging aanzien-

lijk vergemakkelijkt. Minister van Oorlog Chazal gaf aan een jonge officier van de genietroepen, Henri-Alexis Brialmont (1821-1903), de opdracht een volledig nieuw verdedigingssysteem voor Antwerpen uit te werken. Zijn plannen werden door het parlement in 1859 goedgekeurd.

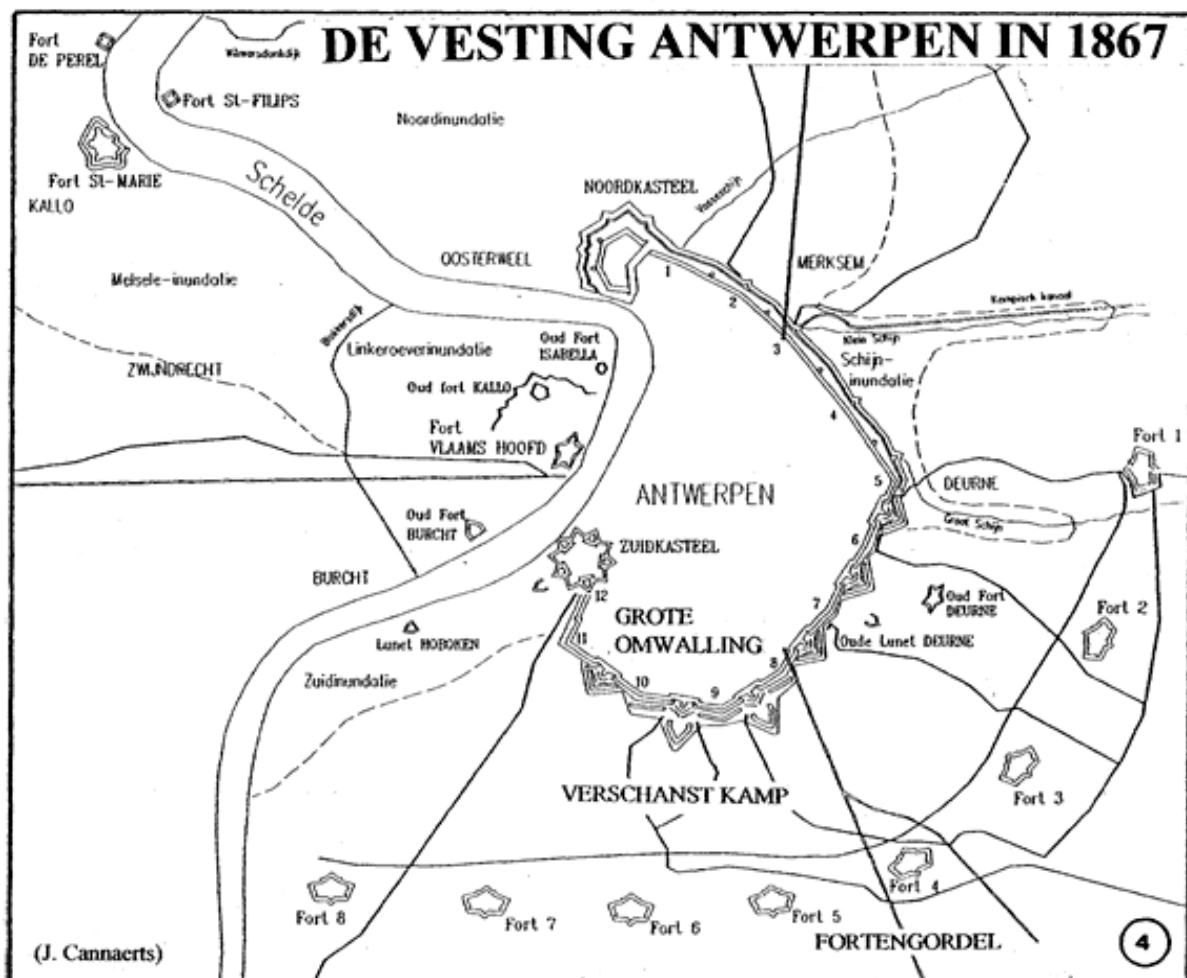
Henri-Alexis Brialmont (1821-1903)

Om te beginnen zou de zestiende-eeuwse Spaanse Omwalling, die geen enkel militair nut meer had, worden afgebroken. Op die plaats werden in de jaren 1867-'69 de Antwerpse Leien aangelegd. Een nieuwe 'Grote Omwalling' zou ongeveer een kilometer meer naar buiten aangelegd worden, op de plaats waar nu de Antwerpse Ring ligt. Deze brede verdedigingsgordel verbond een noordelijke vesting (het Noordkasteel) met de bestaande citadel in het zuiden. Negentien massieve poorten in de omwalling, o.a. de Turnhoutse Poort, moesten zorgen voor de toegang tot de binnenstad.

Artillerie had in die tijd een maximale reikwijdte van zowat twee kilometer. Om een bombardement van de stad door vijandelijk geschut onmogelijk te maken, moest er dus nog een veiligheidszone komen, begrensd door een tweede verdedigingslinie. Dat werd de gordel van de acht zogenaamde Brialmontforten, drie à vier kilometer buiten de Grote Omwalling gelegen, op zowat twee kilometer van elkaar: van het Wijnegemse Fort 1 tot aan Fort 8 in Hoboken. En omdat de bestaande gemeentelijke wegen meestal

niet geschikt waren voor zware artillerietransporten, zouden deze acht forten met elkaar worden verbonden door een nieuwe 'Route Militaire' van ruim 13 kilometer lang: de Krijgsbaan. Deze weg mocht aanvankelijk niet worden gebruikt door het gewone verkeer tussen de dorpen.

Ten noorden van Wijnegem werden geen forten meer voorzien, omdat men de Schijnvallei in Deurne en Merksem en ook de noordelijke polders gemakkelijk onder water kon zetten. Dezelfde overweging gold voor het gebied op de Linkeroever.

Tussen de Grote Omwalling en de fortengordel zou zo een 'Verschanst Kamp' totstandkomen, waarin het leger zich bij een vijandelijke aanval kon terugtrekken en van waaruit het kon opereren, beschermd door een aantal kleinere fortjes (denken we aan 'het Fortje' in Deurne).

Grote beroering

Toen de omvang van het project goed en wel tot de betrokken gemeenten doordrong, ontstond daar grote beroering.

Voor de aanleg van de versterkingen waren om te beginnen enorme onteigeningen nodig, in totaal zowat 800 hectare. Voor de forten van Wijnegem, Wommelgem, Borsbeek, Mortsel, Edegem en Hoboken diende telkens zowat 35 hectare goede landbouwgrond te worden opgeofferd. Wilrijk, dat twee forten op zijn bodem kreeg, verloor het dubbele. Borgerhout en Berchem waren er nog erger aan toe: beide gemeenten werden door de Grote Omwalling in twee stukken gesneden.

Maar daar bleef het niet bij. Minstens even veel verontwaardiging veroorzaakten de zogenaamde 'krijgsdienstbaarheden': in een straal van 585 meter rond de versterkingen mocht niet gebouwd worden, om te verhinderen dat een vijand zich in of achter de gebouwen zou kunnen verschuilen. Vele bestaande constructies moesten worden afgebroken. In Mortsel, waar het fort dicht bij het centrum lag, vielen 171 gebouwen onder de krijgsdienstbaarheid, in Borsbeek ging het om 30 % van het grondgebied. Gronden en huizen daalden overal in waarde.

En als klap op de vuurpijl groeide in Antwerpen zelf de vrees dat de stad onder eigen artilleriegeschut zou komen te liggen, als de vijand erin zou slagen het Verschanst Kamp binnen te dringen en zou worden bestookt vanuit de noordelijke of zuidelijke citadel.

In 1861, toen de werkzaamheden al waren begonnen, werd het verzet gebundeld. Mortsel nam het initiatief en wist de andere gemeenten bij de acties te betrekken. Een stoet trok met zwarte vlaggen van Mortsel naar de stad. De Antwerpse gemeenteraad ging naar de koning, maar werd in Laken koel ontvangen. De protestvergaderingen volgden elkaar op.

Uit deze 'meetings', waarop Jan Van Rijswijck en Jan De Laet zich als de meest bevoegen woordvoerders ontpopten, ontstond in 1862 een coalitie van politici die uit verschillende ideologische hoeken afkomstig waren: de *Meetingpartij*. Deze volkspartij, die zich keerde tegen de koning, tegen België en tegen het leger, veroverde bij de verkiezingen van 1863 een meerderheid in Antwerpen. Ze kon ook gedurende jaren enkele volksvertegenwoordigers naar het parlement sturen. Jan De Laet was de eerste die er, bedolven onder spot, zijn eed in het Nederlands aflegde.

Ook in Wijnegem

Ook Wijnegem deed een flinke duit in het protestzakje. Niet te verwonderen, want de gemeente had nog maar pas de aanleg van de Kempische Vaart moeten doorslikken en zag met weerzin hoe ze nogmaals een grote lap grond aan grote infrastructuurwerken dreigde te verliezen.

De Wijnegemse gemeenteraad had al van in het begin, in een zitting de dato 24 oktober 1859, fel verzet aangetekend tegen de onheilsplannen,

Overwegende dat wij nooit hadden kunnen voorzien (dat) een fort onze gemeente zoo dicht zou hebben genadert, en (dat ze) daerdoor gedompelt is in de grootste agterdenken van ongelukken, verwoestingen en vernielingen, die wij onmisbaer moeten ondergaen bijt gebruik van zulk een fort, onze gebouwen zien verslinden, die wij alhier zoo gerust hebben geplaeft, (en)

Overwegend dat de vaert alhier reeds eene groote uitgestrektheid gronds heeft weggenomen, en nu het fort 33 hectaren 2 aren 75 centiaren grootte zal hebben en aen onze bewooners het land voor den landbouw onttrekken, en velen hierdoor zonder broodwinning zullen zijn.

Toen de werkzaamheden op het terrein concreet zichtbaar werden, nam het protest nog toe. Burgemeester (1848-1892) Gustave van Havre, een Meetinger van liberale strekking, die persoonlijk veel grond had moeten afstaan voor de aanleg van de vaart, nam op 15 mei 1862 ontslag als senator, omdat het parlement volgens hem potdoof bleef voor de Antwerpse klachten.

Zijn spectaculair gebaar bleef niet zonder uitwerking, want door zijn ontslag dienden in het hele arrondissement Antwerpen nieuwe verkiezingen te worden georganiseerd. De Meetingpartij riep op tot een boycot, en met succes: amper 151 van de 4.500 ingeschreven kiezers daagden op, van wie er dan nog 48 blanco stemden. Bij de tweede stemronde kwamen zelfs maar 40 kiezers opdagen; ze verkozen een Meetingkandidaat.

Foto: Burgemeester Gustave van Havre nam in 1862 ontslag als senator.

In een ultieme poging om het leed tenminste een beetje te verzachten, richtten twaalf getroffen gemeenten nog een dringend schrijven tot de Kamer van Volksvertegenwoordigers, met het verzoek om de krijgsdienstbaarheden te beperken tot 250 meter. Want, zo luidde het in de brief van de Wijnegemse gemeenteraad van 13 november 1862:

Meer dan 2.600 hectaren gronds, huizen en gebouwen waeronder 5 kerken, 7 schoolen, 4 gasthuizen, 43 lustverblijven, 150 landbouwerswoonungen, 1010 groote en kleine woonhuizen, 4 windmolens en 17 fabrieken zijn met dit servituut geslaegen.

Met de voorgestelde beperking van de perimeter zou een groot deel van deze klachten wegvallen: 2.000 hectare grond, 2 kerken, 4 scholen, 3 gasthuizen, 23 lusthoven, 101 hoeven, 582 woningen, 4 windmolens en 13 fabrieken zouden gespaard blijven, aldus het verzoekschrift.

Het mocht allemaal niet baten. Tegen 1867 was het werk aan de Brialmontforten en aan de Grote Omwalling voltooid.

De Meetingpartij behield in Antwerpen de meerderheid tot 1872. Daarna ging ze geleidelijk op in de Katholieke Partij, waarvan ze nog een tijdje de Antwerpse vleugel vormde.

Krabbershoek

In verband met de gehate krijgsdienstbaarheden hebben we nog één belangrijk aspect niet vermeld: houten constructies waren wél toegelaten, want die konden snel worden platgebrand wanneer de vijand naderde.

In de dorpen die dicht bij een citadel of een fort lagen, rezen de houten huizen in de laatste decennia van de negentiende eeuw dan ook als paddenstoelen uit de grond. Oosterweel, dicht bij het Noordkasteel, telde in 1900 zoveel houten woningen, dat het de bijnaam 'het planken dorp' kreeg. Ook Mortsel was bekend om zijn mooie houten villa's, bijvoorbeeld in de Sint-Benedictusstraat. In 1900 telde die gemeente niet minder dan 400 zogenaamde 'servitudehuizen'.

Wat is er sindsdien mee gebeurd? Bij het begin van de Eerste Wereldoorlog kwamen talloze houten huizen aan hun einde. Genietroepen brandden bijvoorbeeld in Mortsel alles af wat het gezichtsveld van Fort 4 belemmerde. In augustus en september 1914 werden daar 276 huizen en 10 hoeven door de Belgische troepen vernield. Niet dat het veel heeft geholpen, want nadat de Duitsers in de buurt van Lier de Nete waren overgestoken, gaven

de zich terugtrekkende Belgen op 10 oktober de acht fiere forten zonder slag of stoot op.

In 1924 verloren de forten definitief hun verdedigingsfunctie en werden de krijgsvaardigheden afgeschaft. Momenteel staan er nog houten woningen in Mortsel, Wilrijk en Hoboken. Twee van de Mortselse houten huizen werden in 1997 genomineerd voor de Vlaamse Monumentenprijs.

Wijnegem heeft van die servitudes wat minder last gehad dan sommige andere gemeenten. Het fort lag immers een beetje verder van het centrum verwijderd. Er hebben enkele houten huizen gestaan in de toen nog maar schaars bebouwde omgeving van de Ganzenweg en de Ruggeveldstraat. In die laatste straat vertoont nog één woning er de sporen van. Aangezien de mensen in die buurt hun houten gevels geregeld moesten herschilderen, stond er voortdurend wel iemand de oude verf van zijn huis af te krabben. Zo ontstond in de volksmond de naam Krabbershoek voor de wijk tussen het fort en de Fortveldstraat, aldus de uitleg van Maurice Radoux. Deze bekende Wijnegemnaar zal met de afbraak van Madame X zijn eigen geboortehuis zien verdwijnen.

Buiten die kleine groep woonhuizen stonden er in de nabijheid van het fort immers ook twee houten soldatencafés: Het Paviljoen aan het kruispunt van Turnhoutsebaan en Krijgsbaan en Madame X, dat toen nog café Sportvriend heette.

Bij Fientje Vanhole

Of dat laatste houten café nog uit de negentiende eeuw dateert, is niet zeker. Toen de familie Vanhole in 1910 in Wijnegem neerstreek, stond het gebouw er alleszins al en was het al een café. Er recht tegenover was een tolhuisje, waar mensen die met paard en kar uit Deurne kwamen, moesten betalen om door Wijnegem te mogen rijden.

August Vanhole (1887-1965) en zijn echtgenote Josephine Durdin (1890-1974) stonden eerst een tijdje aan de tap bij de latere Smolders tegenover de Fortveldstraat en namen vermoedelijk pas na de Eerste Wereldoorlog de houten herberg over. Ze voegden er een fietsenzaak aan toe, zowel voor verkoop als voor herstelling.

Het was 'Fientje' die meestal achter de toog stond, terwijl Gust de fietsenzaak voor zijn rekening nam. Als jonge gast heeft hij zelf gekoerst, maar hij maakte zich nadien vooral verdienstelijk als organisator van de Grote Paasprijs van Wijnegem, een jaarlijkse liefhebberswedstrijd met aankomst voor zijn café, waar ook de Antwerp Wielrenners Supporters Club (AWSC) verzamelen blies. Gust leefde voor zijn zaak, maar als er koers was, moest men hem niet lastigvallen met een lekke band. Hij gaf dan wel het nodige plakgerief, maar daarmee moest de klant de klus maar zelf zien te klaren.

Café Vanhole was een typisch volkscafé. Een biljart stond er niet, maar er werd heel veel gekaart - door mannen wel te verstaan. En omdat er in die tijd veel mannen waren die sjiekten, stonden er links en rechts in de gelagzaal spuugbakjes, ronde witte bakken

gevuld met wit zand. Het was ook een duivenlokaal, waar de liefhebbers hun constateur konden binnenbrengen. We vernamen dat men in het café zelfs zijn haar kon laten knippen.

Op de toog stond, zoals op vele plaatsen kort na de oorlog, een negertje dat dankbaar met het hoofd knikte als je wat kleingeld voor de arme zwartjes in het gleufje stak. Daarnaast stond een schotel met schijfjes rammenas, waarvan de drinkebroers zich gratis konden bedienen. Met een flinke portie zout natuurlijk, voor de dorst, of wat dacht u. Met dezelfde bedoeling verkocht Fientje ook nog hardgekookte eieren en pekelharing.

Een ander middeltje om het drankverbruik op peil te houden was de spaarkas. Klanten die deelnamen aan de spaaractie moesten elke week een zelf te bepalen bedrag in de kas komen storten, op straf van boete. Dat geld ging naar de bank, en elk jaar rond Kerstmis werd met de interest een feestmaal georganiseerd. Het menu was altijd hetzelfde: vidé, tomatensoep met balletjes, groene en witte bonen met bouilli, erwten en wortelen met rosbief en gebrad, en ten slotte ijs. Het systeem van de spaarkas was trouwens algemeen verspreid en geen monopolie van Vanhole.

De gouden bruiloft van Gust en Fien ging gepaard met een feestelijke stoet.

Toen Gust en Fien hun gouden jubileum vierden, was het feest in heel de wijk Krabbershoek. De burens zetten een heuse stoet op het getouw, waarin het gouden echtpaar in een open Amerikaanse slee door het dorp werd rondgereden en waarin hun levensloop werd uitgebeeld.

Na de dood van Gust Vanhole in 1965 werden de winkel en de werkplaats opgedoekt. Zijn zoon Rik (1915-2000), kampioen van België bij de liefhebbers in 1945, was in 1962 al naar de stad verhuisd en was daar op zijn beurt een fietsenzaak begonnen. Hij zou ook de koersmicrobe verder doorgeven aan zijn zoon Staf, die in Wijnegem enkele keren de Grote Paasprijs won. De fietswinkel op de Gitschotelei wordt tegenwoordig uitgebaat door een zoon van Staf.

Moeder Fientje bleef na de dood van haar echtgenoot de herberg in Wijnegem verder uitbaten, samen met haar dochter Alice, de zus van Rik. Ze bleef dat doen nagenoeg tot ze in 1974 op 84-jarige leeftijd overleed.

Onteigening

Toen kwam de zaak in handen van een nieuwe eigenaar. Het werd een bar met rode lichtjes en gesloten gordijnen, die namen als 'Perroquet' of 'Kolibrie' meekreeg. De klanten waren geen burens meer, maar anonieme automobilisten die liefst achter het huis in het donker parkeerden. Zo rond het einde van de jaren '80 veranderde de naam in 'Madame X'.

De laatste eigenaar, een zekere Luc Hansens, werd twee jaar geleden onteigend. In De Standaard van 2 juni 2007 protesteerde hij heftig tegen die onteigeningsplannen en legde hij er tevens de nadruk op dat zijn etablissement geen ontuchthuis was:

Madame X is een begrip in Wijnegem en ver daarbuiten. Dit is geen bordeel, maar een ouderwetse gezelschapsbar zoals je ze

bijna niet meer vindt. We hebben onze vaste klanten die van heinde en ver komen voor onschuldig vertier. (...) Het volstaat dat er een stuk van mijn garage wordt afgenomen. De tram rijdt hier dan gewoon rond. Voor mij is dat geen probleem. Dan kan Madame X gewoon open blijven.

Maar het was toch vooral de in zijn ogen schandelijk lage schattingsprijs van 100.000 euro die hem flink dwars zat. Het conflict met het Comité tot Aankoop van Financiën leidde tot een procedure voor de vrederechter, van wie de verongelijkte eigenaar gedeeltelijk genoegdoening kreeg. De onteigeningsvergoeding ging een stuk de hoogte in.

De onbekende dame

De naam *Madame X* komt al voor in de Griekse mythologie. Ze was de vrouw van Japetos, een van de twaalf Titanen, een godengeslacht dat door Zeus werd overwonnen.

Maar de eigenaar van de Wijnegemse bar heeft zich vermoedelijk meer laten inspireren door een Hollywoodfilm. De *Madame X* van Robert Ellis Miller uit 1981 was al de achtste verfilming van een oorspronkelijk toneelstuk uit 1908, een melodrama van de Franse schrijver Alexandre Bisson (1848-1912).

Het stuk kende in 1910 een stormachtig succes in Parijs en op Broadway, vooral door de vertolking van de legendarische Sarah Bernhardt. Er werd ook al een musical van gemaakt.

Het verhaal gaat als volgt: een jonge vrouw, Jacqueline Floriot, wordt na een vermeende affaire door haar jaloerse echtgenoot op straat gezet. Ze mag zelfs haar vierjarig zoontje Raymond niet meer zien. Mede onder invloed van de drank geraakt ze aan lager wal. Twintig jaar later heeft ze een slechte minnaar, die met wat hij over haar weet haar man, ondertussen een hoge magistraat, en haar zoon wil afpersen. Om hen te beschermen doodt Jacqueline

de snoodaard. Ze wordt gearresteerd, en omdat ze weigert haar echte naam bekend te maken, verschijnt ze als 'Madame X' voor de rechtbank.

De legendarische actrice Sarah Bernhard (1844-1923).

Het toeval wil dat haar bloedeigen zoon Raymond, kersvers advocaat, haar als verdediger wordt toegewezen. Vanzelfsprekend draait de confrontatie tussen beiden uit op een smachtende herkenningsscène. Madame X sterft in de armen van haar zoon.

Laten we hopen dat de mysterieuze dame van de Wijnegemse bar de sluiting van haar werkplaats goed en wel heeft overleefd. Haar geest zal ongetwijfeld nog geruime tijd blijven spoken in de verbeelding van de vele voorbijgangers die ooit de neiging hebben gevoeld om een nieuwsgierige blik te werpen achter de deur van haar houten herberg, maar die het nooit hebben gedurfd.

Bronnen:

Archief gemeente Wijnegem, verslagen gemeenteraad 1849-1866

Artikel *Madame X gooit zich voor tram 10*, in: De Standaard, 2 juni 2007

A. Eliot, *Mythen van de mensheid*, Amsterdam-Hasselt, 1977

R. Gils, *150 jaar Fortengordel Antwerpen*, 2008 (www.150jaarfortengordel.be)

W. Pottier, *Antwerpen in de 20ste eeuw: de Ring*, deel 36 van: Waar is de tijd, Zwolle, 1999

A. Sledsens, *Fort 2*, in: De aloude heerlijkheid Wommelgem, uitg. heemkundige kring De Kaeck, Wommelgem, 1989

P. Van Dael, *De Wijnegemse wielersport vroeger en nu*, uitg. door heemkundige kring Jan Vleminck, Wijnegem, 2008

www.nl.wikipedia.org/wiki/meetingpartij

www.en.wikipedia.org/wiki/Alexandre_Bisson

www.answers.com/topic/madame-x-1920-film

Verder bezorgden Staf Van Hole, Delphine Van den Plas, Louis Van Rompaey, Simonne Huybrighs, Paul Lefebvre en Maurice Radoux ons nuttige informatie, waarvoor dank.

ANTWERPSE VONDELINGEN UITBESTEED TE WIJNEGEM

Hugo Driesen

Door de eeuwen heen hebben zowel religieuze genootschappen als liefdadige leken zich bekommerd om de opvang van wezen, verlaten kinderen en vondelingen. Op vele plaatsen in ons land ontstonden dan ook talloze instellingen, waar deze kinderen tijdelijk werden samengebracht.

Wat de huisvesting van deze kinderen betreft, beschikken we voor de vroegste tijden slechts over weinig gegevens. Wel staat het vast dat er al voor 1374 in de Everdijstraat een tehuis voor vondelingen bestond, dat rond die tijd door brand werd vernield.

Ook het verleden van het eigenlijke Antwerpse Vondelingenhuis, opgericht door de aalmoezeniers van de kamer van de huisarmen, is vrij duister. In 1531 verkocht de aalmoezenierskamer haar instelling op de Paddegracht, de huidige Prinsesstraat, en verhuisde ze naar de beruchte Lepelstraat in het Sint-Andrieskwartier, de huidige Sint-Rochusstraat.

In dit *Vondelinghuys gesticht by de Aalmoesseniers Anno 1531*, zoals het opschrift boven de poort luidde, werden oorspronkelijk alleen de op straat achtergelaten kinderen opgenomen, maar later verbleven er ook kinderen van wie een van de ouders in de gevangenis zat.

De kinderen werden gedoopt in de Sint-Joriskerk. Ongetwijfeld werden heel wat kinderen op die manier een tweede keer gedoopt. De jongens werden in het 'Knechtjeshuis' geplaatst, de meisjes in het 'Maagdenhuis'.

Papkommen uit het Antwerpse Maagdenhuis.

Op 19 januari 1811 vaardigde Napoleon een keizerlijk decreet uit, dat elk arrondissement ertoe verplichtte een 'schuif' te openen voor het ontvangen van vondelingen. Voordien lieten de ouders hun ongewenst kind gewoon ergens op een of andere openbare plaats achter.

In proces-verbaalboeken werd voor ieder kind de volgende informatie opgetekend: de datum waarop het kind werd gevonden, de juiste plaats van de vondst en de beschrijving van de kledij (muts, kleur van de kousen, enz.)

Zo werd Marie Catharina L'enfant gevonden in het portaal van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. Ze werd ingeschreven in het proces-verbaalboek op 16 september 1753. Ze droeg geen 'briefken' bij zich.

Soms werden de vondelingen genoemd naar de plaats waar ze werden aangetroffen. Zo werd een zekere Francisca Pilaar gevonden bij de eerste pilaar van de Minderbroederskerk.

Het systeem met de halve speelkaarten kwam pas in de moderne tijd in zwang, vanaf ongeveer 1800. Het was dan de bedoeling dat de ouders met de andere helft van de kaart het kind altijd opnieuw konden opeisen. Maar vanzelfsprekend dienden dan wel enkele kosten betaald te worden.

Vondelingen kunnen ook worden opgespoord door middel van de zogenaamde 'dorpsboeken' en 'bestedboeken' van het ancien régime, die bewaard worden in het Maagdenhuis.

Dorpsboeken zijn eigenlijk alfabetische lijsten van gemeenten. Daarin staat de naam van de vondeling en de naam van de familie bij wie hij of zij is uitbested, met een verwijzing naar een besteedboek.

In een besteedboek staan alle rekeningen vermeld, bijvoorbeeld het schoengeld en de jaarlijkse vergoeding, en soms de datum van overlijden van de vondeling. Dikwijls staat er onderaan ook bijgeschreven: *Is gaan lopen naar het vondelingenhuis*. Zulke vermelding kan in vele gevallen gezien worden als een aanwijzing van misbruik door de adoptieouders.

In het besteedboek staat dan ook weer een verwijzing naar het proces-verbaal, zeg maar de geboorteakte van de vondeling.

Enkele kinderen die nog tijdens het ancien régime (voor 1800) werden uitbested bij inwoners van Wijnegem:

Joannes Baptist Van Aken, besteed bij Peeter Reijnaerts, wever van zijnen stiel;

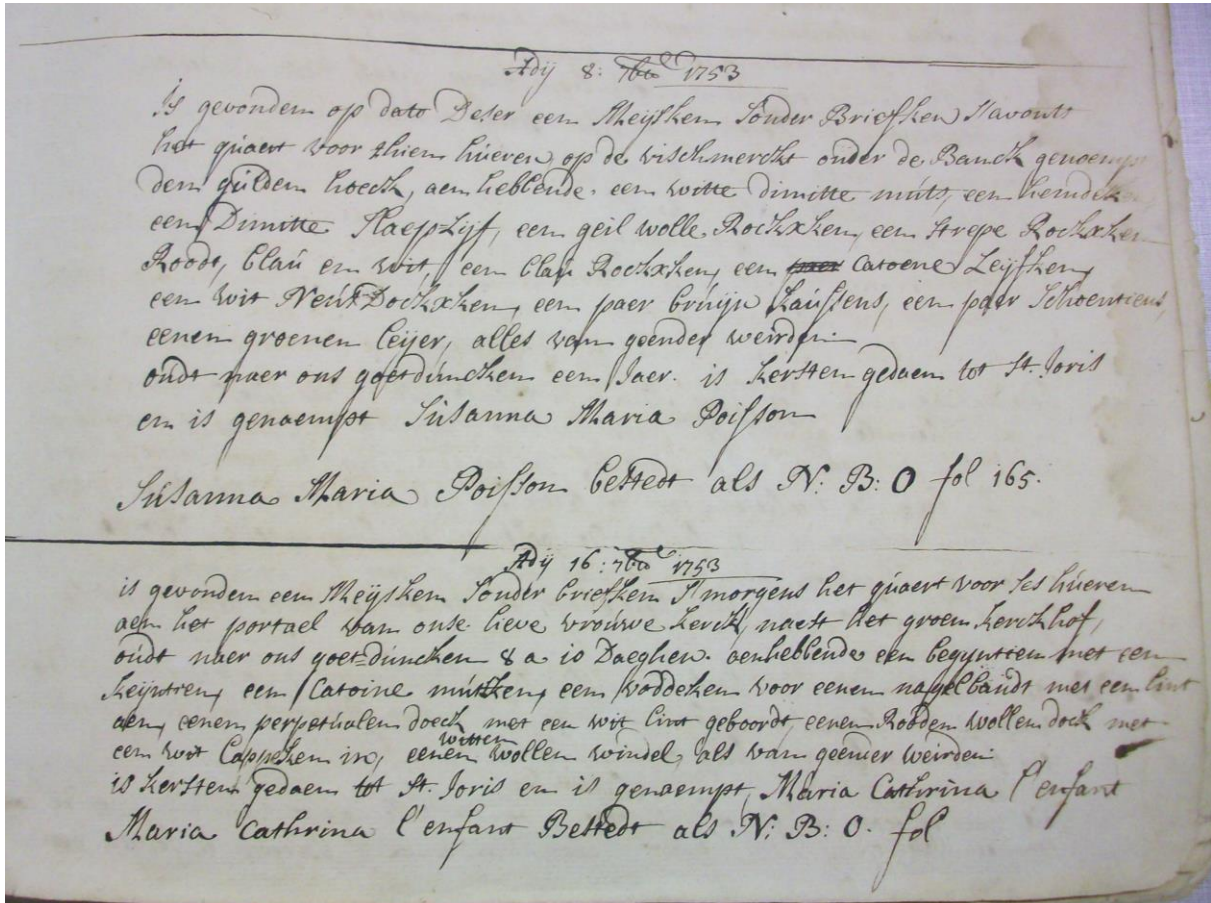
Petrus Venus, besteed bij Peeter Reijnaerts, wever van zijnen stiel;

Maria Catharina L'enfant, besteed bij Christiaen Lodewijckx ende Cornelia Geijsens.

Mogelijk gaat het niet in alle gevallen om vondelingen. Soms waren het ook kinderen van arme mensen, van wie een van de

ouders was overleden. En er waren natuurlijk altijd mensen die het voor het geld deden, en niet zozeer voor het kind.

De Antwerpse vondeling Maria Catharina L'enfant werd in 1753 als volgt in het proces-verbaalboek ingeschreven (*onderste tekst*):

Transcriptie: Is gevonden een meysken sonder briefken 's morgens om quaert voor ses hueren aen het portael van Onse Lieve Vrouwe kerck naest het groen kerckhof (= de huidige Groenplaats), oudt naer ons goetduncken omtrent 8 à 10 daeghen aenhebbende een begijntien met een keyntien een catoine mutsken een voddeken voor een naegelbandt met een lint aen eenen perpetiaelen doeck met een wit lint geboorde eenen roode wollen doeck met een roit cappeken eenen witten wollen windel, alles van geinder weiden, is kersten gedaen tot St.-Joris en genaempt Marie Catharine L'enfant.

In het besteedboek vinden we over haar de volgende gegevens:

21 september 1753.

Maria Catharina L'enfant oudt drij weecken gedoopt St.-Joris.

Heden besteed bij Christiaen Lodewijckx ende Cornelia Geijsens tot Wijneghem.

Ze verbleef in Wijnegem van 1753 tot 1764. In dat laatste jaar is ze terug naar huis gezonden, d.w.z. naar het vondelingenhuis. Het Wijnegemse gezin heeft een behoorlijke vergoeding gekregen: ongeveer 24 gulden per jaar.

Bronnen:

Besteedboek NBO f° 166

Proces-verbaalboek KBI f° 57

Dorpsboeken 1612-1799

Rijksarchief Antwerpen, bib. H. Verheyen, thesis nr. 38, 1-2, 1978

MICHEL DE BRAEY, EEN VEELZIJDIG ARCHITECT

Leo Spaepen

Michel De Braey (Antwerpen 1865-1944) is de ontwerper van het gasthuis en van het gemeentehuis van Wijnegem. Naar aanleiding van de honderdste verjaardag van dat laatste gebouw staat hij dit jaar speciaal in de belangstelling. Onderstaand artikel verscheen in licht gewijzigde vorm in het jubileumboek 'Het gemeentehuis van Wijnegem', dat door de heemkundige kring werd uitgegeven naar aanleiding van de tentoonstelling die in het gemeentehuis te zien was van 27 maart tot 5 april 2010.

De bloeitijd van het historisme

In het werk van Michel De Braey wordt het ganse architectuurspectrum van zijn tijd uitstekend weerspiegeld. Vanaf ongeveer 1830 tot na de Eerste Wereldoorlog werd de bouwkunst in onze contreien gedomineerd door het historisme, een begrip waarmee men de terugkeer naar, zeg maar de imitatie van vroegere stijlen uit de kunstgeschiedenis bedoelt. Het is een periode die doorgaans nog schromelijk ondergewaardeerd wordt.

Deze retrotendens is grotendeels te verklaren vanuit de romantiek, die een groot stuk van de negentiende ook andere kunsten in de greep hield van emotie, verbeelding en verleden. Denken we maar aan onze Hendrik Conscience in de literatuur, aan Henri Leys of Gustaaf Wappers in de schilderkunst of aan Peter Benoit in de muziek. Concreet wou de bouwkunst door het heraanknopen met een glorieuzer verleden de niet zo fraaie werkelijkheid van vuile fabrieken en groezelige woonwijken een beetje doen vergeten.

Michel De Braey (1865-1944), portret uit het album Adolphe De Man.

Het neoclassicisme greep terug naar het prestige van de antieke kunst. Een façade van zuilen en frontons paste dus bijzonder goed voor zetels van politieke of rechterlijke macht, van kunst of van wetenschap, zo vond men. Maar voor de katholieken was die stijl een beetje te heidens. Zij spiegelde zich bij voorkeur aan de vroomheid van de middeleeuwse kathedralen. Al van voor het midden van de negentiende eeuw domineerde de neogotiek het architecturale speelveld, vooral dan voor de bouw van kerken, pastorijen en christelijke scholen. Ook de neoromaanse stijl gold als typisch katholiek, maar was soberder - en dus goedkoper.

In de tweede helft van de eeuw kwam als reactie de neorenaissance sterk opzetten, die de zestiende-eeuwse 'liberale' waarden van humanisme en burgerlijke vrijheden in de verf zette. Vele gemeentehuizen werden in die stijl opgetrokken.

De weelderige neobarok was dan weer bij uitstek geschikt voor wie met welstand of positie wilde uitpakken. Maar deze stijl en de meer verfijnde uitloper ervan, het neorococo, werden op het einde van de eeuw verdrongen door het eclecticisme, een mengstijl die een soort synthese vormde van het historisme. De architecten begonnen losse kenmerken van verschillende stijlen met elkaar te combineren en met een flinke scheut fantasie te overgieten.

Tegen de populariteit van al deze historiserende stijlen kon de art nouveau niet op. Deze op de natuur geïnspireerde 'nieuwe kunst' met zijn grillige vormen en zijn ijzeren kronkels stootte bij vele tijdgenoten op onbegrip en werd ook in academische kringen met een zeker misprijzen bekeken. IJzer vond men weliswaar geschikt voor bruggen of spoorweghallen, maar niet voor representatieve monumenten. We vinden de art nouveau dan ook zelden terug in officiële gebouwen. Deze tegenwoordig zo bejubelde stijl bleef in zijn korte bloeiperiode rond de vorige eeuwwisseling eerder een fenomeen van verlichte particulieren.

Door zijn heimwee naar natuur en landleven is de cottagestijl een beetje verwant met de art nouveau, maar hij is traditioneler. We

treffen die uit Engeland overgewaaiden architectuur, met haar typische overkragende houten puntdaken, vooral aan in de groene randen rond de stad.

De Cogels-Osylei, een waar openluchtmuseum voor de bouwkunst van 1900.

De beroemde Cogels-Osylei nabij het station van Berchem is een waar openluchtmuseum voor de bouwkunst van rond 1900. Alle variëteiten van neobouwsels en art nouveauhuizen vindt men hier broederlijk verenigd naast elkaar in een haast ongerept ensemble. In de jaren 1970 zijn deze en omliggende straten slechts met moeite uit de greep van immobiliënhaien gered, maar sindsdien zijn ze gelukkig in hun geheel beschermd.

Ook Michel De Braey heeft in de wijk Zurenborg enkele sporen nagelaten. Het hele oeuvre van deze architect illustreert overigens zeer goed hoe de bouwmeesters van zijn tijd worstelden met het stijlprobleem. Velen wisten tussen de wirwar van historische en andere stijlen geen rechtlijnige keuzes te maken. Ze ontwierpen

nu eens een neogotische kerk, dan weer een gemeentehuis in neorenaissancestijl en een derde keer een cottagevilla, afhankelijk van vage ideologische connotaties, hun voorkeur van het moment of de wensen van hun opdrachtgever.

Sommigen zullen De Braey om die reden een veelzijdig artiest noemen, terwijl anderen hem juist zullen verwijten geen duidelijk artistiek profiel te hebben. De objectiviteit gebiedt ons te zeggen dat er tussen zijn gebouwen sterke creaties zitten, naast enkele minder geslaagde. Maar het staat alleszins buiten kijf dat hij met zijn breed stijlenpalet zeer representatief was voor zijn tijd.

1865-1900: een jong talent

Veel biografische gegevens zijn er over Michel De Braey niet bekend. Hij werd in Antwerpen geboren op 5 juli 1865. Het lag dus voor de hand dat hij in de jaren 1880 ging studeren aan de kunstacademie van zijn eigen stad, die er trouwens een monopolie had inzake architectuurstudies.

Een eerste belangrijk spoor dat we van hem vinden is de bekende Godecharleprijs. Deze prijs, ter bevordering van de carrière en de vorming van jonge Belgische schilders, beeldhouwers of architecten, werd om de drie (nu twee) jaar uitgereikt sinds 1881. Hij bestond uit een beurs, te besteden aan buitenlandse studiereizen en opzoeken. De 22-jarige, pas afgestudeerde Michel De Braey won hem in 1887. Een referentie, zeker als we weten dat de vorige en tevens eerste prijswinnaar (1884) niemand minder was dan de beroemde Victor Horta.

Met zijn beurs ondernam de jonge architect studiereizen in Italië, Frankrijk, Engeland en Duitsland. Verder doorliep hij een stage bij de gebroeders Baeckelmans, door wie hij sterk in de richting van het historisme werd beïnvloed. Daarna begon hij aan de

uitbouw van een zelfstandige praktijk, wat hem niet belette later ook les te geven aan de Nijverheidsschool in zijn geboortestad.

Hij huwde met Marie-Adolphine Van Beers, dochter van de Vlaamse dichter Jan Van Beers en zuster van de schilder met dezelfde naam. Door dit huwelijk werd hij een oom van de latere socialistische voorman Hendrik De Man. Het echtpaar De Braey-Van Beers kreeg in 1891 een zoon Jan, die net als zijn vader architect zou worden en die als liberaal gemeenteraadslid ook een politieke rol speelde in Antwerpen.

Het voormalige Pharazijnshof te Kapellen, nu onderdeel van het atheneum.

Een van de eerste realisaties waarmee Michel De Braey zich liet opmerken was het zogenaamde Pharazijnshof, een voormalig lusthof dat nu deel uitmaakt van het atheneum van Kapellen. Achter de imposante gevel in een opvallende cottigestijl zijn een mooie trapzaal en een hal in Vlaamse neorenaissance bewaard, met blauw-witte faiencepanelen die de lente- en zomermaanden

uitbeelden en waarop het jaartal 1894 te lezen is. Enkele jaren later werd de villa uitgebreid met een nieuwe vleugel met toren. Jammer genoeg werd ook een zware luifel toegevoegd, die nogal in disproportie is met de rest van de gevel.

Het Wijnegemse Godsgasthuis, nu het ontmoetingscentrum, was waarschijnlijk voor de nog geen dertigjarige bouwmeester de eerste echt belangrijke opdracht. In 1894 besliste het bestuur der godshuizen immers een nieuw bejaardentehuis te bouwen aan de Turnhoutsebaan 199. De jonge Antwerpenaar werd als architect aangesteld. De kostprijs van zijn ontwerp werd geraamd op ruim 100.000 frank. Het gebouw werd in 1897 officieel opengesteld, maar de volgende jaren werd nog druk verder gewerkt aan de inrichting en de uitbreiding van het omvangrijke complex, waarin naast het eigenlijke rust- en verzorgingstehuis voor bejaarden ook een kapel, een lazaret, een pastorie en een boerderij waren opgenomen.

Het gasthuis van Wijnegem, oorspronkelijke en huidige toestand. De twee topgeveltjes aan de zijkant werden na de oorlog vervangen door platte daken.

Het gebouw vertoont duidelijk neoromaanse trekken. Dat zien we aan de typische rondboogjes met tegelmozaïek boven de ramen. De boogfriezen aan de zijkanten van het gebouw wijzen in dezelfde richting. Neoromaans zijn ook de rondboogvensters en het tongewelf van de kapel.

De harmonie van de gevel is helaas enigszins geschonden door een verbouwing in 1945. Doordat de topgeveltjes in de zijvleugels werden vervangen door platte daken, ging de drieledige symmetrie van de gevel verloren en werden twee rondbogen verminkt. De meer ingrijpende renovatie van 2000 heeft gelukkig de voorgevel, op de vensterruitjes na, onaangeroerd gelaten.

Een gelijkaardige neoromaanse invloed vinden we terug in een indrukwekkend eclectisch herenhuis op een hoek van de Le Grellelei in Antwerpen, gebouwd in het jaar 1900.

Herenhuis in de Le Grellestraat (links) en huis De Gouden Ram op de Suikerrui.

1900-1914: de rijpe jaren

Twee jaar later ontwierp Michel De Braey een nieuwe gevel voor het huis 'De Gouden Ram' aan de Suikerrui nr. 22 te Antwerpen, eigendom van de bekende firma Cuperus. Het was oorspronkelijk een theewinkel, waar ook exotische snuisterijen werden verkocht. Hoewel de zaak met zijn Chinese en Japanse zaal eerder de allure had van een oosterse bazaar, koos de architect toch voor een neoclassicistische voorgevel, met een neobarokke ingangspoort.

Op het dak liet hij een (nu verwijderd) observatorium aanbrengen, een ideetje dat we later ook in Malle zullen terugvinden.

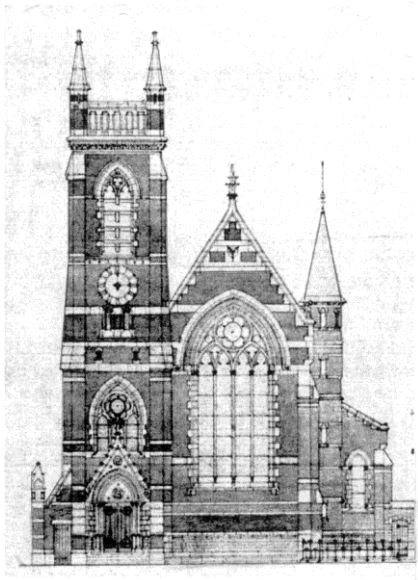
Een andere opvallende realisatie van De Braey in het centrum van Antwerpen vinden we op het adres Leysstraat 15 - trouwens nog zo'n typische straat van rond de eeuwwisseling. Het betreft het zogenaamde 'Visschers Huizeke' uit 1903, in een eclectische stijl. Zoals de naam het suggereert was het gebouw oorspronkelijk een viswinkel. Deze functie wordt onderstreept door een merkwaardige driehoekige erker in de vorm van een scheepsboeg, en op de kroonlijst door twee vergulde putti die elk een enorme vis torsen. De lantaarn wordt bekroond met een vergulde meeuw.

De top van Het Visschers Huizeke in de Leysstraat.

In 1904 werd Michel De Braey voor drie jaar tot voorzitter verkozen van de Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen. Het jaar daarop werd, mede onder zijn impuls, in Brussel de Koninklijke Federatie van Architectenverenigingen (FAB) opgericht. Het doel van deze overkoepelende organisatie was het architectenberoep te promoten en de belangen van haar leden te verdedigen. De Braey werd eerste ondervoorzitter van deze nieuwe federatie.

1905 was ook het jaar van de Wereldtentoonstelling van Luik. Michel De Braey genoot de eer om de hoofdingang van het tentoonstellingsterrein te mogen ontwerpen. Het werd een groots en indrukwekkend poortgebouw in een eclectische stijl, dat echter meer getuigde van grillige verbeelding dan van verfijnde smaak. Ook enkele machinehallen werden door hem van monumentale eclectische gevels voorzien. Van al deze bouwsels blijven alleen enkele oude prentkaarten over.

In de periode 1906-1910 verrees de Sint-Bonifaciuskerk in de Grétrystraat, een zijstraat van de Belgiëlei. Het is de enige anglicaanse kerk in Antwerpen. (*illustratie*). Michel De Braey opteerde in dit gebedshuis voor een stijl in de geest van de oud-Engelse gotiek. Het meest opvallende aan de buitenkant van de kerk is de geblokte vierkante toren met bovenop een platform met een hardstenen balustrade. Het schip is bekroond met een houten spitstongewelf. Het interieur schittert vooral door zijn mooie kleurrijke glasramen,

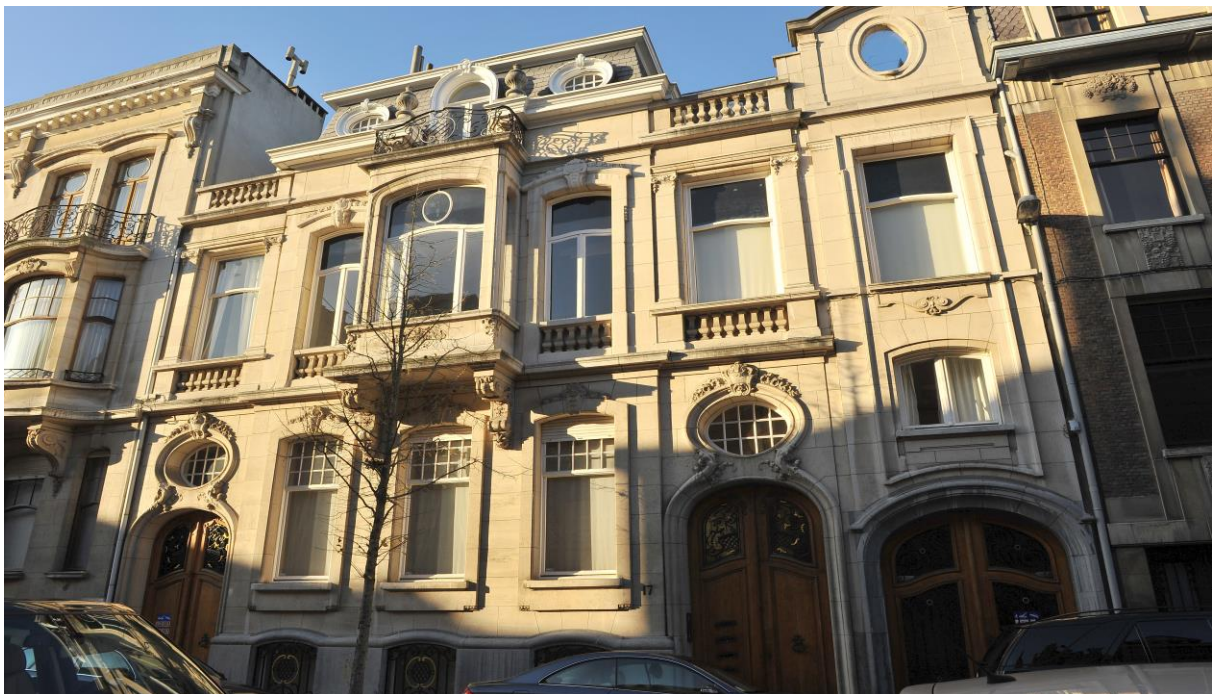
vervaardigd in Engelse ateliers en gebaseerd op de Victoriaanse glaskunst. De kerk, die precies even oud is als het Wijnegemse gemeentehuis, staat momenteel in de steigers.

Het Wijnegemse gemeentebestuur zal ongetwijfeld tevreden geweest zijn over het werk dat Michel De Braey met het nieuwe gasthuis had afgeleverd, want de architect kreeg in 1907 de opdracht om een nieuw gemeentehuis te ontwerpen. Hij koos voor de Vlaamse neorenaissancestijl. Het resultaat werd in 1910 plechtig ingehuldigd. Enkele verbouwingen ten spijt bleven de voornaamste ruimten van het gebouw, de hal en de raadzaal, vrij goed bewaard. De raadzaal werd in 1959 grondig gerestaureerd.

Voor meer uitleg over de geschiedenis van het Wijnegemse gemeentehuis raadplege men echter het boek dat er zopas over verscheen.

Tussendoor had de architect voor zichzelf en zijn gezin een woning gebouwd aan de Van Putlei in Antwerpen. Het werd een huis in neorococostijl, waarvan de gevel opgesmukt is met wat schelpvormige versieringen. Deze frivole stijl zou hij enkele jaren later met nog meer bravoure toepassen in een plechtstatige dubbelwoning aan de Kardinaal Mercierlei, in dezelfde Antwerpse wijk nabij het Harmoniepark.

Neorococo-woning in de Kardinaal Mercierlei.

1914-1944: respectvol afscheid

In 1913 werd de n.v. Sanatorium der Provincie Antwerpen opgericht. Deze vennootschap kocht een bebost terrein van 9 hectare in Westmalle om er een verpleegcentrum voor tuberculosepatiënten te vestigen. De ontwerpopdracht werd toevertrouwd aan Michel De Braey. Het zou met voorsprong zijn omvangrijkste project worden.

De nog maar juist gestarte bouwwerken vielen echter stil bij het uitbreken van de wereldoorlog, en pas in 1919 konden ze worden voortgezet. In 1920 werd het complex door koningin Elisabeth ingehuldigd. Het kreeg de naam ‘Lizzie Marsily’ mee, naar een verdienstelijke hoofdsecretaresse van de Antwerpse Bond voor Tuberculosebestrijding. Het bestond o.a. uit drie paviljoenen voor de zieken, een refter met keuken, een vergaderzaal en een kapel. In de loop van de jaren 1920 werden er nog enkele gebouwen aan toegevoegd, onder meer enkele villaatjes voor de geneesheer-directeur, de verpleegsters en de opzichters.

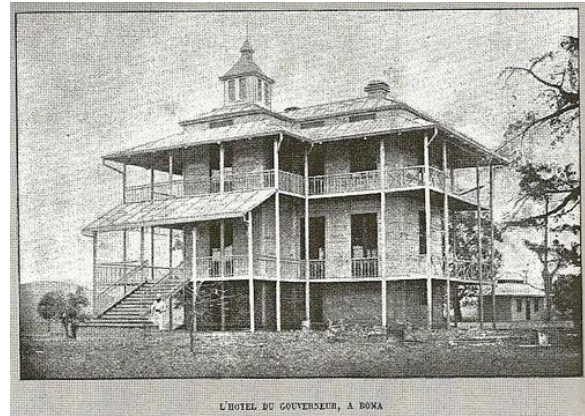
Op oude prentkaarten kan men zien dat De Braey, in tegenstelling tot zijn vroeger werk, bij het ontwerpen van Lizzie Marsily al enige invloed onderging van modernere stijlopvattingen. In de functionele lage paviljoenen maakte hij bijvoorbeeld gebruik van ijzer voor de open galerijen.

Voormalig kinderpaviljoen en voormalige kapel van het sanatorium.

Anderzijds vertonen vooral de villaatjes nog sporen van een klassiekere opvatting. Origineel is dat hun soms in baksteen en soms in vakwerk opgetrokken buitenmuren omsloten werden door rondom doorlopende ijzeren veranda's. Dit merkwaardige concept doet een beetje denken aan de art nouveau, maar vertoont, vooral door de toepassing van het procédé van de perifere veranda, ook een opvallende gelijkenis met de residentie van de Belgische gouverneur-generaal in Boma (Congo), die in 1888 gebouwd werd met behulp van geprefabriceerde metalen elementen. Dat De

Braey op de hoogte was van de koloniale architectuur, blijkt uit het feit dat hij in 1930 een actieve rol speelde op een Antwerps congres over dat onderwerp.

Links de villa Albert, voormalig verblijf van de verpleegsters. Rechts de residentie van de Belgische gouverneur-generaal in Boma (Congo).

Een V-1 richtte op het einde van de Tweede Wereldoorlog zware vernielingen aan op het terrein van het sanatorium. De meeste paviljoenen werden na de oorlog dan ook totaal vernieuwd. Een wasserij (buanderie) uit 1921 bleef nog bewaard, evenals een werkplaats en een villa die onlangs knap werd gerestaureerd.

De villa Albert, huidige toestand. De rondom doorlopende veranda werd bij de renovatie gedeeltelijk verwijderd.

Ze heeft behalve een mooie veranda ook een vierkant torentje in Italiaanse stijl, met erbovenop een klein observatorium.

Tegenwoordig heet het complex in de buurt van de Trappistenabdij 'De Dennen'. Het is al lang geen sanatorium meer, maar een verpleeginrichting met een rusthuis en serviceflats.

Was Lizzie Marsily niet alleen de grootste, maar ook de laatste opdracht van De Braey als architect? Het is niet uitgesloten. Van latere projecten is ons alleszins niets meer bekend. De bloeitijd van het historisme was in de jaren twintig trouwens voorbij, en vermoedelijk voelde de architect er maar weinig voor om op zijn leeftijd nog op de kar van het modernisme te springen. Mogelijk legde hij zich in die periode meer toe op zijn taak als docent in de Nijverheidsschool.

In de jaren 1932-'33 schreef de raad van beheer van Imalso een internationale wedstrijd uit voor de stedenbouwkundige aanleg van Antwerpen-Linkeroever. Vanuit vele landen kwamen in totaal 97 ontwerpen binnen, onder andere dat van de befaamde Le Corbusier. Ze werden beoordeeld door een vijfkoppige jury, waarvan naast o.a. Henry Van de Velde ook Michel De Braey als secretaris deel uitmaakte. Deze prestigieuze functie toont aan dat hij na zijn 65ste nog altijd actief was, maar vooral ook dat hij in architectenkringen nog een gezaghebbende stem had en op veel respect kon rekenen.

Michel De Braey overleed in Antwerpen op 6 juli 1944, precies één dag na zijn 79ste verjaardag.

Bronnen:

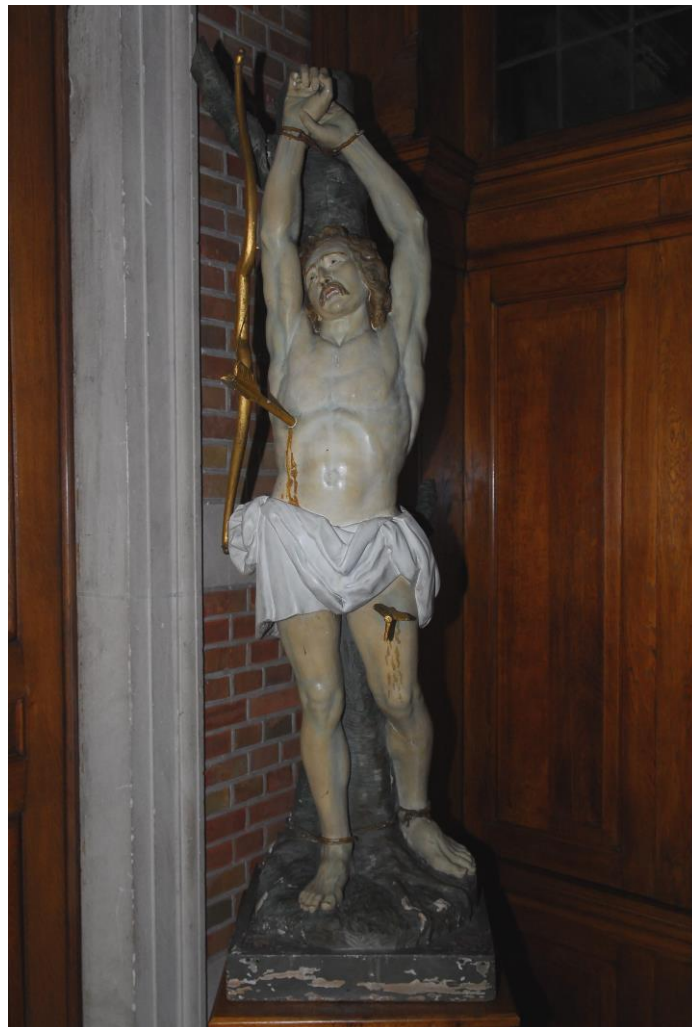
- Archief KMVC-Letterenhuis, Antwerpen
- A. Bergmans, *Neostijlen in de negentiende eeuw: zorg geboden?*, Leuven, 2002

- S. Grieten en P. Maclot, *Het aroma van het Verre Oosten*, in: *Vreemd gebouwd. Westerse en niet-westerse elementen in onze architectuur*, Antwerpen, 2002, p. 269-284
- J. Lagae, *Koloniale architectuur in Congo. Een nog onbekend patrimonium en een 'gedeeld erfgoed'*, lezing, www.congoforum.be
- S. Migom, *Bouwen van revolutie tot wereldbrand*, in: *Bouwen in beeld. De collectie van het architectuurarchief van de provincie Antwerpen*, Antwerpen, 2004, p. 17-52
- P. Smekens, *Antwerpse bouwmeesters der laatste eeuw*, in: *KMBA, Maandschrift der Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen*, Antwerpen, 1948
- O. Vandeputte (red.), *Erfgoedbibliotheek van de Belgische gemeenten. De provincie Antwerpen*, Tielt, 2008
- A. Van Loo (red.), *Repertorium van de architectuur in België*, Antwerpen, 2003
- A. Willis, *Neo-Vlaamse renaissancearchitectuur: eigen voor wie?* in: *Vreemd gebouwd. Westerse en niet-westerse elementen in onze architectuur*, Antwerpen, 2002, p. 439-456
- *De stichting Godecharle 1871-1971*, Brussel, 1971
- www.inventaris.vioe.be
- www.fab-arch.be/architectuur/historische_geboorte.php
- www.liberaalarchief.be/D.html
- www.boniface.be/history.html
- www.dedennen.be/index.php
- www.thesis.net/antwerpen_linkeroever/ant_link_hfst_1.htm
- www.users.skynet.be/Westmalle/lizziemarsily.htm

HET BEELD VAN SINT-SEBASTIAAN

Carlo Evers

In het oude gemeentehuis van Wijnegem staat, bovenaan de trap die uitgaat op de raadzaal, een houten beeld van Sint-Sebastiaan op een sokkel van 155 centimeter hoog.

Het gepolychromeerde beeld toont de heilige Sebastiaan die met koorden vastgebonden is aan een boom, de armen omhoog. Zijn borst en linkerbeen zijn doorboord met goudkleurige pijlen. Het

gelaat is schuin ten hemel gericht en verraadt onnoemelijke pijn. De heilige draagt enkel een lendendoek. Een boog hangt los aan de grijze boom.

Dit beeld had vroeger een plaats in de Onze-Lieve-Vrouwkerk aan de Turnhoutsebaan, maar toen die in 1987 werd afgebroken, verhuisde het naar het gemeentehuis.

Volgens het *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische Bedehuizen*, uitgegeven door het Ministerie van Nederlandse Cultuur in 1967, dateert het beeld uit de achttiende eeuw en zou het vervaardigd zijn door de Turnhoutse beeldhouwer Hendrik Peeters-Divoort. Deze datering blijkt echter niet te kloppen, aangezien de beeldhouwer in de negentiende eeuw leefde. Hendrik Peeters werd immers geboren in Turnhout op 19 april 1815, als zoon van wever Ludovicus Peeters, en stierf te Antwerpen op 29 juni 1869.

In het begin van de negentiende eeuw waren er in Nederland nog niet veel ateliers gespecialiseerd in het decoreren van religieuze gebouwen. Voor een degelijke opleiding moesten leerlingen naar Antwerpen of Gent. Ook in Turnhout en in Leuven waren enkele ateliers. Na het decreet van 5 augustus 1796, dat de verschillende godsdiensten gelijkschakelde, kregen deze ateliers meer werk.

Belgische artiesten golden daarom tot ongeveer 1850 als de belangrijkste leveranciers van kerkmeubilair voor Nederlandse kerken. Vele kunstenaars uit onze regio werkten in of kregen opdrachten uit Noord-Brabant. Door de sterke affiniteit die de Nederlandse katholieken de voorbije eeuwen hadden gevoeld met hun Vlaamse geloofsgenoten, plaatsten ze hun opdrachten dus vooral bij Belgische kunstateliers. Antwerpen, Mechelen en Gent waren de belangrijkste leveranciers van preekstoelen, communiebanken enz.

Anderzijds vestigden Nederlandse beeldhouwers zich ook in België en namen Nederlandse ateliers Belgische beeldsnijders in

dienst. Ook het Turnhoutse atelier van Hendrik Peeters-Divoort kreeg grote belangstelling van onze noorderburen.

In 1832 was Hendrik Peeters als leerling ingeschreven aan de Academie van Antwerpen, waar hij deelnam aan diverse lessenreeksen, zoals de wintercursussen 'artistieke beelden' van 1833 tot 1837 en 'levend model' in 1837-1838. In die tijd woonde hij in de Blindenstraat, nummers 620 en 720, en in de Leguitstraat. Tussen zijn medeleerlingen vinden we Josephus Delin, August Deloos en Ernest Slingeneyer. In 1832-'33 behaalde hij de tweede prijs in de discipline 'dessin de têtes ombrées', en in 1838 won hij de eerste prijs in 'compositie van historiën De Sacrificie van Noë in het uittreden der arc'.

Tijdens zijn verblijf in Antwerpen huwde hij met Maria Joanna Divoort, geboren te Antwerpen op 26 januari 1819. Het eerste kind uit het huwelijk Peeters-Divoort, Julia, werd geboren te Antwerpen op 10 januari 1839. De andere kinderen, vijf dochters en drie zonen, zijn in Turnhout geboren: Petrus (1841), Elisabeth (1843), Cornelia (1845), Clementina (1847), Maria (1849), Carolus (1851), Henricus (1853) en Leonarda (1856).

Een plaatselijk weekblad, *L'Abeille de la Campine* van 3 augustus 1839, meldde de terugkeer van onze beeldhouwer naar zijn geboortestad Turnhout. In een brief van 14 juli 1840 solliciteerde hij tevergeefs naar de baan van directeur aan de Turnhoutse Academie. Hij kon er wel lesgeven in beeldhouwen.

Omwille van financiële problemen kwam zijn schoonbroer Pierre Joseph Divoort, geboren te Antwerpen op 15 maart 1821, in de zaak. Vermoedelijk was dit eerste beeldhouwersatelier gevestigd in de Herentalsestraat, tegenover de Turnhoutse kazerne. Later vestigde hij het atelier in de Gasthuisstraat (1846-1866). In die tijd werkten er onder meer de beeldhouwers August Van Haes, Wil-

lem Van Brenen en Jan Vaesen. Later zou het atelier verhuizen naar de Korte Begijnstraat.

Geregeld werden er in plaatselijke bladen advertenties geplaatst waarin bekwame houtbewerkers gevraagd werden, zo bijvoorbeeld in *De Kempenaar* van 10 april 1858 en van 29 augustus 1863 en in het *Aankondigingsblad* van 16 januari 1841.

Het atelier specialiseerde zich in kerkmeubilair. In 1850 herstelde het het koorgestoelte van de Sint-Pieterskerk van Turnhout. Zo maakte Hendrik Peeters tussen 1853 en 1857 ook de eerste dertien staties van de kruisweg van dezelfde Sint-Pieterskerk.

In 1840 kreeg hij de opdracht om een beeld te vervaardigen van de heilige Vincentius a Paulo voor de kerk van de wijk Heike in Tilburg. Het houten beeld dat Peeters daarvoor sneed is uitgevoerd in neobarokke stijl.

Beeld van Sint-Vincentius in de Heikekerk te Tilburg.

De heilige, vooral bekend vanwege zijn liefdadige werken, is weergegeven in priesterkleding en met een kalotje op het hoofd. In zijn armen draagt hij een naakt weeskind dat met de rechterhand naar boven reikt. Beide figuren richten hun gezichten naar elkaar toe.

In een editie van *De Kempenaer* van 11 juni 1859 meldde de redactie dat zij uitgenodigd was om het atelier van Hendrik Peeters-Divoort te bezoeken, waar een troon in de maak was, bestemd voor het Onze-Lieve-Vrouwebeeld van de parochiekerk te Broechem. De beeldhouwer kreeg, samen met de schilder-vergulder Volders-Thijssens, veel lof toegezwaaid.

In hetzelfde dagblad van 28 april 1860 werd melding gemaakt van een tentoonstelling in het atelier van de kunstenaar over een groep met de Heilige Familie. Deze beeldengroep was bestemd voor het Genootschap der Heilige Familie te Anderlecht.

Een week later bestelde een zekere mevrouw Versmessen uit Gent een der grootste rouwmonumenten van België. Dit monument, 7 meter hoog en 3 meter breed, was bedoeld om boven de grafkelder van te familie te plaatsen op het kerkhof van Beveren.

Dat het atelier grote bekendheid genoot, blijkt uit het volgende bericht dat in *De Kempenaer* van 9 maart 1867 verscheen:

Wij vernemen dat de heer Peeters-Divoort, vroeger als beeldhouwer in onze stad, doch thans te Antwerpen gevestigd, een schoone kruisweg met statiën naar de Wereldtentoonstelling te Parijs gezonden heeft, en met nog meer genoegen melden wij dat de modellen, waarnaar die statiën vervaardigd zijn, eerstdaags in ene kerk der naburige gemeente Vosselaar zullen worden geplaatst.

Behalve kerkmeubelen maakte hij ook nog beelden, meubels en lambriseringsen voor particulieren.

Drie zonen van Hendrik Peeters zetten de traditie verder. Een zoon Petrus of Pieter (Turnhout 1841 - Rotterdam 1925) nam het

atelier van zijn vader te Turnhout over en verwierf bekendheid als vernieuwer van kerkelijke kunst. Hij overleed bij zijn dochter te Rotterdam. De andere zonen vestigden zich in Vilvoorde. Eén was er werkzaam als schilder, de andere kwam naar Antwerpen, waar hij het beroep van architect uitoefende.

Op 24 maart 1866 verhuisde het gezin opnieuw naar de Leguitstraat in Antwerpen. Mogelijk was de situatie te Antwerpen beter voor de verkoop en verspreiding van kunstwerken. Spijtig genoeg bestaat er geen atelierarchief, zodat veel werken verdwenen zullen zijn. Hendrik zou drie jaar later te Antwerpen overlijden.

Bronnen:

H. De Kok, *Twee negentiende-eeuwse Turnhoutse beeldhouwers: Hendrik Peeters-Divoort en Josephus J.C. Marijnen*, in: *Brabants Heem* jg.33, 1981

J. van Hest, *Stichting tot behoud van Tilburgs Cultuurgoed*, Tilburgs historische reeks 1, p. 3-8 en 175-182

www.doc.geneanet.org

VAN 'T SCHIJN TOT 'T SCHELD

Wilfried Patroons

(Op 26 januari 2010 woonden enkele leden van onze heemkring in het Sterckshof een interessante lezing bij van Wilfried Patroons over de geschiedenis van de Schijnvallei, waarover hij een boek heeft gepubliceerd. De auteur heeft voordien al geschreven over de geschiedenis en de betekenis van het bier als nationale drank. Hij zet zich ook in voor de heropening van het Brouwershuis in Antwerpen als museum. Deurnenaar Wilfried Patroons was zo vriendelijk ons achteraf een korte inhoud te bezorgen van zijn jongste werk.)

Bitter weinig Antwerpenaars weten dat de metropool gedurende nagenoeg 400 jaar werd bevoorrad met drinkbaar water uit ... het Schijn.

Drinkbaar water was noodzakelijk voor de bereiding van bier, de enige gekookte - dus enigszins bacterievrije - drank die op elk ogenblik van de dag door rijk en arm gedronken werd, en dit bij ontstentenis van andere dranken die later op de markt kwamen.

Het Schijn ontspringt in Westmalle, waar het de naam 'Moerbeek' draagt. In Zoersel wordt het de 'Rietschootsebeek' en in Halle de 'Halsebeek'. De naam 'Schijn' krijgt de rivier in Oelegem. Hij bakent verder de grens af tussen de gemeenten Oelegem, Schilde, Wommelgem, Wijnegem en Deurne. Het Schijn verdeelt Deurne in twee gelijke delen, Noord en Zuid, en buigt op de grens tussen Deurne en Borgerhout naar het noorden af.

Om het water van het Schijn vanuit Wommelgem tot binnen de stadswallen te brengen werd in 1486 een vaart gegraven, die oorsponkelijk Antwerpen met Herentals moest verbinden, maar

omwille van kleinstedelijke perikelen van gemeenten die op het traject lagen, niet verder geraakte dan Wommelgem. Vandaar ook de benaming 'Herentalse vaart' voor het kanaal dat tot in 1882, het jaar waarin de 'Antwerp Water Works' de waterdistributie ging verzorgen, als de levensader van Antwerpen kon beschouwd worden.

De bron van het Schijn in Malle.

De nood aan bier, en dus aan drinkbaar water voor de stijgende bevolking van de stad, vormde voor bouwkundig ingenieur, urbanist en grondspeculant Gilbert van Schoonbeke de aanleiding om in het noorden van de stad een nieuwe wijk te ontwikkelen waarin het Waterhuis, later Brouwershuis genoemd, centraal zou staan. Het zorgde voor de verdeling van water naar de zestien brouwerijen die in de onmiddellijke omgeving gevestigd waren.

Gilbert Van Schoonbeke werd belast met de inning van de accijnzen op het bier, waardoor hij een graag geziene figuur werd bij de stadsoverheid. Die had de inkomsten hiervan broodnodig om onder meer de verbetering van de stadswallen te financieren.

Vanuit deze bevoorrechte positie slaagde hij erin grote projecten te ontwikkelen.

Na veel perikelen tussen de brouwers van de Nieuwstad, zoals het project in het noorden van de stad werd genoemd, en de brouwers van de oude stad (Kammenstraat en omgeving) en na heel wat problemen ook met de brouwerijen buiten de stadswallen, stierf Gilbert Van Schoonbeke, die ook als de 'meliorator van 't stad' (de grondverbeteraar) werd omschreven, in de leeftijd van 37 jaar, verstoten door zijn omgeving.

Het Waterhuis bleef zijn functie behouden tot 1886, het jaar waarin de Société des Brasseurs d' Anvers het verder moderniseerde en waarin het de naam kreeg van 'Brouwershuis'. In dat Brouwershuis hielden de Antwerpse brouwers in 1962 hun laatste vergadering.

Na jaren van juridische schermutselingen tussen de brouwers van de Brouwersvliet en het stadsbestuur werd het gebouw in 1933 als museum geopend voor het grote publiek.

De Herentalse vaart vormde al die jaren een aantrekkingspool voor het economische en maatschappelijke leven op haar oevers. De welstellende burgers bouwden riante kastelen en kasteeltjes, die de geschiedenis zijn in gegaan als 'hoven van plaisantie', met als voorbeelden het 'Hof ter Rivieren' en het 'Sterckshof'. Er kwamen industrieën als 'de Phoenix' of de fabriek van William Wood, waar meer dan 600 arbeiders tewerkgesteld waren. Verder waren er 'den Bougie' en 'den Bleekhof' en diverse brouwerijen en drankgelegenheden die hier hun activiteit uitoefenden.

In het Rivierenhof treffen we langs de kant van de autosnelweg nog de 400 meter lange bedding aan van de Herentalse Vaart, de waterweg die gedurende meer dan 400 jaar de levensader is

geweest voor Antwerpen en die mee tot de groei en de bloei van de stad heeft bijgedragen.

De Herentalse Vaart in Deurne, 1920.

(Het boek 'Van 't Schijn tot 't Scheld' van Wilfried Patroons is te koop in de boekhandel.)

Mededelingen

Reactie

Van Guido Cuyt, erevoorzitter van AVRA (Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie) ontvingen we het volgende schrijven, waarvoor we hem van harte danken:

'Met belangstelling las ik in het laatste nummer van het tijdschrift van de heemkundige kring het artikel van Kristof Evers over Het Oud Gasthuis in de Tweede Wereldoorlog.

Mijn felicitaties voor dit degelijk artikel, geschreven met het talent van iemand die én een spannend relaas weet te brengen én behept is met de nodige kritische houding en zin voor accuratesse.

Naar aanleiding van dit artikel is volgende aanvulling mogelijk interessant.

Op p. 16 schrijft Kristof dat de Duitsers zich in september 1944 hadden teruggetrokken tussen de Groenstraat en de Hippoliet Meeusstraat. Ik kan er nog aan toevoegen dat ze zich niet alleen daar hadden verschanst. Tijdens ons jarenlang archeologisch onderzoek op en rond de Steenakker, dus aan weerszijden van de Reigerstraat, hebben wij vastgesteld dat het terrein doorkruist werd door een wirwar van recente smalle greppels (ca. een halve meter breed en 1 à 1,5 m diep), sporadisch onderbroken door wat grotere vierkante kuilen. Het geheel bood een grillig patroon. Bovendien was het terrein 'bezaaid' met afzonderlijke recente kuilen op onregelmatige afstanden van elkaar. Zoals het archeologen betaamt, hebben we ze nauwkeurig ingetekend, hoewel we meer dan eens op minder deftige manier gesakkerd hebben. Voor ons waren het immers recente verstoringen die op heel wat plaatsen de oudere (Romeinse en middeleeuwse) sporen beschadigd of vernietigd hadden. In de beginfase van de opgravingen (de jaren '70) wisten we met deze sporen geen raad. Maar gesprekken met oudere inwoners van Wijnegem, vooral met wijlen landbouwer Alfons Schenck, brachten al gauw klaarheid.

De greppels waren loopgrachten van de Duitsers, die zich hier na de bevrijding van Antwerpen hadden ingegraven, en de grotere vierkante kuilen konden we gerust interpreteren als schutterskuilen. De afzonderlijke kuilen kunnen we in verband brengen met de zogenaamde 'asperges van Rommel', namelijk hoge palen die in open gebieden stonden om zweefvliegers van de vijand het land te beletten. Archeologisch konden we dit bevestigen, want de grillige sporen bevatten uitsluitend materiaal uit de 20ste eeuw, o.a. in 1984 een nog niet geopende - en dus volle! - fles rode wijn.¹ Dit brachten we dan meteen in verband met het verhaal van wijlen landbouwer Jos Oorts, die ons erop attent maakte dat de Duitsers in deze periode, alvorens definitief het hazenpad te kiezen, de wijnkelder van het kasteel Kijkuit geplunderd hadden. Onnodig te zeggen hoe die ene fles ons fascineerde. Had een Duitse soldaat ze verloren, of opzettelijk verstoopt in afwachting van een rustiger zuip-moment?

Je kan daarover fantaseren, maar dat is dan niet meer de taak van de archeoloog. Die zijn taak beperkt zich tot het opgraven en registreren. Hoewel. Want voor wat betreft de inhoud van de fles verwijzen we naar het welbekende cliché dat archeologen ook maar mensen zijn...'

Vorbije activiteiten

Dit jaar werd de Nacht van de Geschiedenis in Wijnegem door het Davidsfonds georganiseerd op 23 maart 2010, en graag verleende de heemkring weer zijn medewerking. Het thema was dit jaar 'Op leven en dood'.

Tijdens een eerste gedeelte nam archeoloog Ruben Pede ons mee naar de opgravingen (2008-2009) van het urnenveld aan de Blikstraat, op de hoek van de Houtlaan en de Merksemsebaan. Tijdens de presentatie kregen de talrijke aanwezigen via foto's en plattegronden een duidelijke indruk van de omvang van het

---

¹ Zie: G. CUYT, Schaven aan het Verleden, Op verkenning in onze archeologie, Antwerpen 2007, p. 87 (met foto van het gebeuren).

blootgelegde urnenveld, dat dateert uit de vroege ijzertijd (8ste tot 5de eeuw v.C.).

In totaal werden op de site 29 graven gevonden van mannen, vrouwen en kinderen - al dan niet in een kringgreppel bijgezet. De urnen bevatten de restanten van de verbrande overledenen. Soms werd er ook nog een bijpotje met drank of voedsel aangetroffen, dat de dode moest helpen om het hiernamaals te bereiken. Van de bijbehorende nederzetting zijn geen sporen teruggevonden. Uit de analyse van de eenvoudige urnen en de bijgiften blijkt dat de bevolking eerder arm was; de bronzen kralen van een halsband in een vrouwengraf bevestigen deze veronderstelling.

Paalsporen markeren de plattegrond van een van de vier huizen.

Op dezelfde site werden ook nog sporen gevonden van vier huizen met een lengte van 27 tot 34 meter en een breedte van ongeveer zes meter. Naast een tiental zogenaamde ‘spijkertjes’ of voorraadschuurtjes werden ook drie waterputten aangetroffen. Deze nederzetting dateert uit de late ijzertijd – vroeg-Romeinse tijd (1ste eeuw voor tot 1ste eeuw na Christus).

Na de pauze was het de beurt aan Leo De Schutter om het publiek wat meer te vertellen over restanten van aardewerk die gevonden zijn tijdens opgravingen door de heemkring in de jaren 1968-'69 aan het Kasteel Ter Borgh, beter bekend als het kasteel van Jan Vleminck in het gemeentepark. Na een duidelijke uiteenzetting, gestoffeerd met foto's van fragmenten en van volledige stukken aardewerk, wist iedereen wat termen als ringeloorversieringen, grape, zoutglazuur, majolica, kraakporselein ... betekenen. Nog wat gezellig napraten bij een drankje in de foyer van het gemeenschapscentrum zette een punt achter een meer dan geslaagde avond. (vw)

Bij het ter perse gaan van dit nummer was de tentoonstelling over 100 jaar gemeentehuis nog niet afgesloten. De eerste indrukken en commentaren over boek en tentoonstelling zijn alvast heel lovend. Een verslagje mag u verwachten in het volgende nummer.

Komende activiteiten

Op zaterdag 1 mei 2010 maken we nog eens een avondwandeling in Antwerpen met als thema: 'Zuidermysteries. Dwalen op het Zuid, op zoek naar eeuwig leven'. Dorpsgenoot en lid van onze kring, Stefan Livens, die velen van ons zich nog wel herinneren van een spookwandeling, zal weer onze gids zijn. Op het internet wordt de activiteit als volgt toegelicht:

'Tijdens deze vertelwandeling ontrafelen we de mysteries van het Antwerpse Zuid. Al dwalend door de omgeving brengt de verteller u intrigerende verhalen uit de Antwerpse geschiedenis. Zo maken we kennis met personages van diverse pluimage. Deze merkwaardige figuren zijn allen op zoek naar rijkdom, liefde, roem of macht, maar bovenal naar eeuwig leven. Artiesten, krijgsheren en ondernemende dames, we leven met ze mee in hun spannendste momenten. Hoogmoed en jaloezie, hebzucht en passie, we vinden het allemaal terug tijdens de Zuidermysteries.'

Praktisch:

- *We komen om 19 uur bijeen op het Bolivarplein, te bereiken met tram 8 vanuit Deurne of met tram 12 vanaf de Rooseveltplaats. Wie met de wagen komt, kan parkeren aan de kaden.*
- *De wandeling duurt circa anderhalf uur en eindigt in de Lepelstraat.*
- *Deelname kost 10 euro per persoon, consumptie inbegrepen.*
- *Inschrijven door overschrijving op rekening 979-5263457-48 van Heemkring Wijnegem. Nú doen!*

Illustraties:

Hugo Gerstmans: 3, 12, 26, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 38

www.150jaarfortengordel.be: 5, 6

www.consciencebibliotheek.be: 9

A. Van Mechelen: 13

www.nl.wikipedia.org/wiki/Sara_Bernhardt: 16

Hugo Driesen: 19, 21

AMVC-Letterenhuis: 24

Archief Heemkring Wijnegem: 29

Parochie Sint-Bonifacius Antwerpen: 32

Henri Claessens: 34, 35

www.cas1.elis.ugent.be/avrug/forum: 35

Wilfried Patroons: 45, 47

Ruben Pede: 51